

Jelka Piškurič*

Na »začasnem« delu v Nemčiji: odnos Jugoslavije do ekonomskih izseljencev

IZVLEČEK

Prispevek oriše odnos Jugoslavije do ekonomskih izseljencev v obdobju socializma in njegove spremembe skozi desetletja. Ekonomsko izseljevanje se je vztrajno povečevalo od sredine petdesetih let 20. stoletja in vrhunec doseglo v začetku sedemdesetih let, Zvezna republika Nemčija pa je bila za izseljence najbolj priljubljena destinacija. Po eni strani je bilo ekonomsko izseljevanje znak odpiranja socialistične Jugoslavije, po drugi pa je kazalo na strukturne pomanjkljivosti njenega gospodarstva. Odnos Jugoslavije do ekonomskih izseljencev je bil drugačen kot do drugih kategorij izseljencev. Čeprav jih ni imela za sovražne socialistični ureditvi, jih je budno spremljala, saj je videla možnost, da zapadejo pod vpliv politične emigracije ali v tujini spremenijo politični nazor. Začetno odklonilno mnenje do ekonomskega izseljevanja se je v šestdesetih letih z naraščanjem števila izseljencev spremenilo. Država je začela poudarjati skrb za delavce v tujini, hkrati pa je želela čim bolj nadzorovati migracijske tokove, a se je pri tem soočala z organizacijskimi težavami. Ekonomske selitve je vedno imela le začasne, čeprav se mnogi niso vračali.

Ključne besede: socializem, ekonomski izseljenci, Jugoslavija, Slovenija, Zvezna republika Nemčija

* Dr., znanstvena sodelavka, Študijski center za narodno spravo, Tivolska 42, SI-1000 Ljubljana; jelka.piskuric@scnr.si

ABSTRACT

"TEMPORARY" WORK IN GERMANY: YUGOSLAVIA'S ATTITUDE TOWARDS ECONOMIC MIGRANTS

The following contribution outlines Yugoslavia's attitude towards economic migrants during socialism and its changes over the years. As of the mid-1950s, economic migrations started increasing persistently, only to culminate at the beginning of the 1970s. The Federal Republic of Germany was the most popular destination for these emigrants. On the one hand, economic migrations were a sign that the socialist Yugoslavia was opening its borders, while on the other hand, they pointed at the structural shortcomings of its economy. Yugoslavia's attitude towards economic migrants was different from the other categories of emigrants. Even though these people were not seen as hostile to the socialist regime, the state monitored them carefully, as it was concerned that they might come under the influence of the political emigration or change their political views abroad. During the 1960s, as the numbers of emigrants kept increasing, the initially unfavourable opinion about economic migrations gradually changed. The state started underlining the welfare of its workers abroad while it simultaneously wished to supervise the migration flows. In this regard, however, it soon encountered organisational difficulties. Yugoslavia always thought of the economic migrations as merely temporary, although many emigrants would never return.

Keywords: socialism, economic migrants, Yugoslavia, Slovenia, Federal Republic of Germany

Uvod

V prispevku se bomo posvetili ekonomskim izseljencem, zlasti tistim, ki so se odselili v Zvezno republiko Nemčijo, in si ogledali odnos Jugoslavije do njih. Za povojne ekonomske izseljence se je v domovini kmalu uveljavilo poimenovanje zdomci ali delavci na začasnem delu v tujini, saj je bilo mišljeno, da se bodo po nekaj letih vrnili. V pogovornem jeziku se jih je prijela tudi izpeljanka iz nemškega jezika, gastarbajterji ali gostujoči delavci. V obeh državah se je o teh delavcih oblikovala javna podoba, ki pa se je skozi čas vendarle spreminjala.

Jugoslavija je do različnih kategorij izseljencev gojila različne odnose, kar je bilo povezano z obdobjem njihove selitve, vzroki za selitev in načinom prestopa meje. Različnost v obravnavi izseljencev se je ohranjala skozi celo obdobje socializma. V dokumentih Službe državne varnosti iz sedemdesetih let tako najdemo terminološko pojasnilo, da se za posamezne kategorije rojakov, živeče v tujini, uporabljajo izrazi »izseljenci«, »zamejci«, »zdomci« (le v SR Sloveniji) in »emigranti« / ... / Tako na primer termin »izseljenec« opredeljuje osebo, ki se je iz ekonomskih vzrokov trajno naselila v tujini; »zdomci« so iz ekonomskih vzrokov začasno bivajoča skupina rojakov v tujini;

„zamejci“ so skupina rojakov, ki jih je razvoj meddržavnih odnosov ločil od matične dežele in so v sosednjih državah relativno avtohtone nacionalne skupine; pod izrazom „emigracija“ pa pojmujeemo „politično emigracijo“, tedaj osebe, ki so zaradi politične neprilagodljivosti družbeni stvarnosti pogojno in začasno zapustile domovino, da bi si iz tujine prizadevale odpraviti vzroke svojega emigriranja.«¹ Glede izraza sovražna emigracija, ki je bil prav tako v uporabi, pa so menili, da naj bi bil pravzaprav nepotreben, saj naj bi že definicija izraza emigracija določala, da je sovražna jugoslovanskemu družbenemu redu.²

»Izseljenske pošiljke so naša zakladnica deviz«

Takoj po koncu druge svetovne vojne so bili migracijski tokovi bolj ali manj zastavljeni, saj je Jugoslavija zaprla meje. A to ljudem ni preprečilo, da bi iskali boljše življenje izven domovine. Izseljevanje se je okrepilo sredi petdesetih let, zlasti pa od šestdesetih let, ko so bili odpravljeni restriktivni pogoji za prehod meje.

Skrb za izseljensko problematiko se je v Jugoslaviji pojavila še pred tem valom. Na sestanku izseljenskih matic februarja 1954 so jugoslovanske izseljence delili v tri kategorije: (1) starejši ekonomski izseljenci, ki so sprejeli tuje državljanstvo in namestavajo ostati v tujini; (2) mlajši ekonomski izseljenci, ki še niso postali tuji državljani ali pa so poleg novega zadržali tudi jugoslovansko državljanstvo, kar je oblast razumela, kot da se še niso odrekli vrnitvi v domovino; ter (3) novi, povojni politični izseljenci, ki čakajo ugodno priložnost, da se vrnejo v domovino. V memorandumu so zapisali, da težišče jugoslovanske izseljenske politike ni vračanje izseljencev, pač pa so njihove prihranke in pošiljke svojcem v domovini videli kot zakladnico deviz, s katero bi lahko uravnali domačo trgovinsko bilanco. Kljub temu so menili, da se je treba še vedno truditi, da bi izseljencem omogočili ali olajšali povratak v domovino.³ »Navsezadnje bi bilo smešno misliti, da lahko propaganda v smeri popularizacije naše države med izseljenci uspe, dokler se odvrčajo od vrnitve – posredno ali neposredno – ali ko bi se oni odrekli upanju, da bi vsaj še enkrat videli „stare kraje“ (oziroma da bi njihovi otroci vsaj spoznali zibelko svojih očetov). In to bi se res zgodilo, če bi v našem delovanju začutili, da se mi sami odpovedujemo njihovi vrnitvi v domovino.«⁴ Zavedali so se, da je uspeh propagande med izseljenci odvisen od razmer v državi, ne samo političnih, ampak tudi gospodarskih, ter od odnosa oblasti in cele družbe do izseljencev.⁵ »Dovolj je le, da izseljenec pretvori našo povprečno dinarsko plačo v dolarje po dnevnem tečaju in da ga le primerjava z njegovimi ameriškimi dohodki odvrne od vrnitve v domovino.«⁶ Seveda so se pri tem bali tudi delovanja politične emigracije. Ocenjevali

1 SIAS 1931, t. e. 387, Pripombe na »Teze za dugoročni program aktivnosti službi bezbednosti i drugih društvenih faktora u odnosu na neprijateljsku emigraciju«, 24. 3. 1972, 1.

2 Ibidem. Dejansko je v slovenskem jeziku termin emigracija politično obremenjen. Gl. Saška Štumberger, »Slovenski selitveni tokovi v Nemčijo in spreminjanje vloge slovenščine«, *Dve domovini*, št. 22 (2005): 96.

3 RS AJ 837, a. e. II-9-a, Memorandum o izseljenički problematiki, 20. 2. 1954, 2, 3.

4 Ibid., 4.

5 Ibid., 3.

6 Ibid., 5.

so, da je več kot 80 odstotkov izseljenskega tiska nenaklonjenega povojni Jugoslaviji.⁷ »Zato bi bil vreden našega truda sam poskus, da si povrnemo naklonjenost vsaj ekonomskih emigrantov – ali le tistih, ki še vedno hrepenijo po vrnitvi ali ki vsaj še niso popolnoma pozabili svoje stare domovine. Tako bi bilo uspešneje zatrto (če ne povsem ohromljeno) uničujoče delo izseljenih ustašev in četnikov.«⁸

Tudi naslednje leto so menili, da je interes Jugoslavije do ekonomskih izseljencev dvojen. Uporabljala jih je kot možnost za politično delovanje v tujini v korist Jugoslavije in populariziranje njene ureditve. Še vedno pa jih je videla tudi kot znaten izvor priliva deviz v državo.⁹ »To je tudi danes, čeprav v nekaj manjšem obsegu, vendar je dovolj pomemben, da se mu posveti potrebna pozornost.«¹⁰

Po koncu druge svetovne vojne so se z izseljensko problematiko ukvarjali različni organi, pristojnosti so se selile z ministrstva na ministrstvo in na Zvezni izvršni svet. Poleg zveznega organa so delovale tudi službe po republikah.¹¹ V njihovo pristojnost je sodilo tudi delovanje izseljenskih matic, ki so bile ustanovljene v začetku petdesetih let. Med njihove naloge so sodili vzdrževanje povezav z izseljenci, izdajanje glasil, organiziranje obiskov domovine, izdelava kratkih filmov o Jugoslaviji in kulturno gostovanje v tujini. Že leta 1954 so poudarjali, da je največje uspehe, predvsem pri organiziranju skupinskih obiskov, dosegala Slovenska izseljenska matica.¹² Izseljenske matice so pri stikih z izseljenci na kulturnem in družabnem področju seveda delovale v imenu države, predvsem z vidika utrjevanja socialistične zavesti in pripadnosti Jugoslaviji.¹³ S problematiko izseljencev pa so se ukvarjali še Zveza komunistov, Socialistična zveza delovnega ljudstva in drugi organi.¹⁴

Začetki povojnega ekonomskega izseljevanja

Po vojni so bili odhodi v tujino zaradi restriktivnih pogojev za prehod meje sprva večinoma ilegalni. Pri motivih so prevladovali politični, ki pa so se kmalu začeli prepletati z ekonomskimi in socialnimi.¹⁵ V Zvezno republiko Nemčijo so jugoslovanski in s tem slovenski izseljenci začeli kapljati sredi petdesetih let, nato pa so njihove številke vztrajno naraščale.¹⁶ Država je postala priljubljena destinacija zaradi hitre gospodarske rasti, tako imenovanega gospodarskega čudeža. Njeno od druge svetovne vojne

7 RS AJ 837, a. e. II-9-a, Pregled izseljeničke štampe, 1, 2.

8 RS AJ 837, a. e. II-9-a, Memorandum o izseljeničkoj problematiki, 20. 2. 1954, 13.

9 RS AJ 837, a. e. II-9-a, Naši izseljenci, 3.

10 Ibid.

11 RS AJ 837, a. e. II-9-a, Informacija o izseljeničkim pitanjima, 11. 12. 1959, 1, 2; RS AJ 837, a. e. II-9-a, O radu komisije za pitanje izseljenika, 30. 3. 1954, 1–3.

12 RS AJ 837, a. e. II-9-a, O radu komisije za pitanje izseljenika, 30. 3. 1954, 1–3.

13 Marjan Drnovšek, ur., »Odnos Slovencev do izseljencev, nekoč in danes: Okrogla miza, Ljubljana, 4. junij 2002,« *Dve domovini*, št. 16 (2002): 120.

14 Marjan Drnovšek, *Izseljevanje, »rakrana« slovenskega naroda: od misijonarja Friderika Barage do migracijske politike države Slovenije* (Ljubljana: Založba Nova revija, 2010), 309–27. Lidija Franjič, »Politika Socialistične zveze delovnega ljudstva Slovenije do zdomstva,« *Dve domovini*, št. 21 (2005): 187–203.

15 Drnovšek, *Izseljevanje, »rakrana« slovenskega naroda*, 279–83.

16 Christopher A. Molnar, »Imagining Yugoslavs: Migration and the Cold War in Postwar West Germany,« *Central European History* 47, št. 1 (2014): 147.

uničeno gospodarstvo se je kmalu začelo postavljati na noge, v petdesetih in šestdesetih letih je doživela veliko gospodarsko rast ter začela privabljati tujo delovno silo.¹⁷ Odtok delovne sile v Zvezno republiko Nemčijo se je z leti še krepil, kljub temu da sta državi leta 1957 prekinili diplomatske odnose.¹⁸

Jugoslavija je sama beležila, da je bilo ekonomsko izseljevanje v porastu od leta 1954.¹⁹ Kljub temu da so nekateri izseljenci odšli po uradni poti, so bile številke ilegalnih prehodov razmeroma velike.²⁰ Jugoslavija ekonomskih izseljencev sicer ni dojemala kot sovražnih socialistični ureditvi, je pa videla možnost, da postanejo vir informacij za tujo policijo in obveščevalne službe, da zapadejo pod vpliv ekstremne politične emigracije ali pod pritiskom tujine postanejo politično indoktrinirani.²¹

Najlažje je bilo odpotovati z veljavnim potnim listom, se zgledati pri sorodnikih ali se zaposliti.²² Za vizum so potrebovali garantno pismo nemškega delodajalca. Ponavadi so jim delo preskrbeli sorodniki ali znanci, ki so že delali pri istem delodajalcu. Ko so jim podaljšali delovne pogodbe in dovoljenja za delo, so dobili podaljšano tudi dovoljenje za bivanje.²³ Gospa, ki se je leta 1959 v Zvezno republiko Nemčijo odpravila za fantom, je o svojem odhodu zapisala: »Začela sem s pridobivanjem dokumentov, potrebnih za potovanje v Nemčijo. Takrat še ni bilo tako enostavno. V Sloveniji je bil komunistični režim, zelo hitro si bil osumljen vohunstva. Na notranji upravi sem zaprosila za potni list. / ... / Po nekaj mesecih sem dobila vse potrebne papirje. Izdali so mi potni list, h kateremu je bil priložen kartonček, da moram v roku dveh tednov odpotovati. S seboj sem lahko imela 50 mark in obleke za 14 dni, saj sem v Nemčiji smela ostati le dva tedna.«²⁴ Od družine, pri kateri je v začetku bivala, je morala dobiti garantno pismo. Toda že ob odhodu je vedela, da se ne bo vrnila. Po preteku jugoslovanskega potnega lista je zaprosila za tako imenovani potni list za tujce, »Fremdenpass«.²⁵

17 Hitra gospodarska rast je povzročila tudi primanjkljaj delavcev, ki ga je Zvezna republika Nemčija v začetku lahko pokrila z Nemci, izgnanimi iz nekdanjih nemških pokrajin, ter z begunci iz Nemške demokratične republike in drugih vzhodnoevropskih dežel. Toda zahteve po delovni sili so bile čedalje večje. Leta 1955 je sklenila prvi bilateralni sporazum o zaposlovanju delovne sile z Italijo. Temu so sledili novi sporazumi: z Grčijo in Španijo leta 1960, Turčijo leta 1961, Marokom leta 1963, Portugalsko leta 1964, Tunizijo leta 1965. Jugoslavija se je tem državam pridružila šele po ponovni vzpostavitvi diplomatskih odnosov leta 1968. Gl. Ingrid Slavec, *Slovenci v Mannheimu* (Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete Univerze Edvarda Kardelja, 1982), 44, 45. Gregor Steklačič, »Slovensko izseljenstvo in zdomstvo v Nemčiji« (diplomsko delo, Univerza v Ljubljani, 2009), 27. Steven Mihajlovic, »Yugoslav Gastarbeiter: The Guest Who Stayed for Dinner,« *Northwestern Journal of International Law and Business* 8, št. 1 (1987): 181, 184.

18 Do takrat dobri odnosi so se ohladili zaradi jugoslovanskega približevanja vzhodnemu bloku in priznanja Nemške demokratične republike. Gl. Dušan Nečak, *Hallsteinova doktrina in Jugoslavija: Tito med Zvezno republiko Nemčijo in Nemško demokratično republiko* (Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2002), 55–134.

19 RS AJ 837, a. e. II-9-b, Zapošljavanje jugoslovenskih radnika u inostranstvu, 23. 11. 1973, 1. SI AS 1931, t. e. 1355, Begunsko taborišče Zirndorf pri Nürnbergu v ZR Nemčiji, 12. 3. 1965, 2. Drnovšek, *Izseljevanje, »rakrana« slovenskega naroda*, 281.

20 Skupno naj bi od leta 1945 do konca leta 1959 z ozemlja Slovenije pobegnilo 34.256 oseb, 26.710 pa so jih pri poskusu pobega ulovili. Gl. Drnovšek, *Izseljevanje, »rakrana« slovenskega naroda*, 284.

21 Ibid. SI AS 1931, t. e. 3135, a. e. S-521, Ilegalni kanali čez državno mejo v SR Sloveniji, september 1985, 6, 7.

22 SI AS 1931, t. e. 1355, Taborišče Zirndorf, maj 1963, 10, 11.

23 Slavec, *Slovenci v Mannheimu*, 64.

24 Zvone Štrubelj, *Temna in zamočana stran slovenskega izseljenstva v Nemčiji: Socialna delavka Doroteja Oblak v pogovoru z dr. Zvonetom Štrubljem* (Stuttgart: Slovenska župnija sv. Cirila in Metoda, 2012), 11.

25 Ibid., 15–17.

Tisti, ki so se odločili za ilegalno pot, so odhajali sami, v skupinah, z vodiči ali s pomočjo raznih zvez. Največ jih je odšlo čez Avstrijo, nekateri tudi čez Italijo, način potovanja pa je bil povezan tudi s finančno zmogljivostjo. Manj premožni so potovali peš ali z avtostopom. Prve so avstrijske oblasti tudi največkrat ujele in vrnile v Jugoslavijo.²⁶ Do leta 1958 je Avstrija vrnila kar 60 odstotkov zajetih beguncev, medtem ko se je leta 1960 ta številka spustila na 13 odstotkov.²⁷ Bolj premožni so se do Zvezne republike Nemčije odpravili s taksijem, vlakom, skriti v tovornih avtomobilih ali pa so jih čez Avstrijo prepeljali njihovi vodiči. Nemško mejo so ilegalno ponavadi prestopili na področju Salzburga.²⁸ Tudi na nemški strani so nekatere čakali vodiči in jih odpeljali v azilsko taborišče Zirndorf²⁹ ali pa tja, »kjer prevoznik – vodič v Nemčiji biva in dela, pa je že poprej sposloval za begunca, dovoljenje za bivanje (od policije) v Nemčiji, delo in stanovanje«. ³⁰ Kot najbolj nenavaden prebeg so obveščevalne službe navedle primer dveh turističnih avtobusov iz Beograda, ki sta leta 1962 pripeljala naravnost v Zirndorf, kjer so potniki in oba šoferja zaprosili za politični azil.³¹ Vendar jugoslovanski državljani večinoma niso bili upravičeni do političnega azila, kar 70 odstotkov prošenj je bilo zavrnenih.³² Prosilci so namreč morali izkazati, da so bili preganjani iz političnih, verskih ali rasnih razlogov. Nezadovoljstvo z režimom od sredine petdesetih let ni zadostovalo, prav tako ne izogibanje služenju vojaškega roka. Seveda je šlo pri migrantih mnogokrat za prepletanje političnih, ekonomskih in socialnih motivov. Kljub temu so v Jugoslavijo vračali le redke. Tudi tisti brez priznanega političnega azila so lahko ostali kot ekonomski begunci.³³

Tudi ilegalni izseljenci so si v Zvezni republiki Nemčiji hitro uredili življenje in praviloma niso razmišljali o vrnitvi. Nekateri so si v novi domovini ustvarili družine,³⁴ drugi so jih pustili doma, ko so si izboljšali življenjske razmere, pa so jih želeli pritegniti k sebi.³⁵ Tisti, ki so šli v Zirndorf, so tam ostali od enega do treh mesecev. Ko so dobili službo, so se morali praviloma izseliti; če je niso dobili, so jih napotili v prehodne domove.³⁶ Delodajalcem jih je posredoval zavod za delo, ki je deloval v okviru taborišča. Če jim je uspelo najti prebivališče, so praviloma dobili tudi dovoljenje za bivanje in potni list za tujce.³⁷

26 SI AS 1931, t. e. 1355, Taborišče Zirndorf, maj 1963, 9, 10.

27 »Flüchtlinge 1. und 2. Klasse: 100 bis 150 Jugoslawen flüchten monatlich in die Bundesrepublik,« *Die Zeit*, 9. 2. 1962, 6.

28 SI AS 1931, t. e. 1355, Taborišče Zirndorf, maj 1963, 9, 10.

29 Taborišče Zirndorf pri Nürnbergu je bilo prvotno namenjeno tistim, ki so čakali na izselitev v prekomorske države, leta 1959 pa so v njem nastanili prosilce za azil. Dogajanje tam so spremljale tudi jugoslovanske oblasti. Skozi Zirndorf je šlo od leta 1959 do začetka leta 1965 6.771 beguncev, od tega je bilo 5.126 jugoslovanskih državljanov, ostali so bili iz drugih vzhodnoevropskih držav. Do leta 1962 naj bi bil odstotek jugoslovanskih državljanov v Zirndorfu še večji, kar 80 odstotkov. Polovica beguncev je v Zirndorf prišla legalno s potnim listom, ostali pa ilegalno. Gl. SI AS 1931, t. e. 1355, Begunsko taborišče Zirndorf pri Nürnbergu v ZR Nemčiji, 12. 3. 1965. SI AS 1931, t. e. 1355, Taborišče Zirndorf, maj 1963. »Flüchtlinge 1. und 2. Klasse,« 6.

30 SI AS 1931, t. e. 1355, Taborišče Zirndorf, maj 1963, 9.

31 Ibid.

32 »Flüchtlinge 1. und 2. Klasse,« 6. Po podatkih Republiškega sekretariata za notranje zadeve je delež zavrnenih prošenj znašal celo 86 odstotkov. Gl. SI AS 1931, t. e. 1355, Begunsko taborišče Zirndorf pri Nürnbergu v ZR Nemčiji, 12. 3. 1965, 2.

33 »Flüchtlinge 1. und 2. Klasse,« 6.

34 »Vprašanja in odgovori,« *Rodna gruda*, november 1962, 294.

35 »Vprašanja in odgovori,« *Rodna gruda*, januar 1963, 31.

36 SI AS 1931, t. e. 1355, Taborišče Zirndorf, maj 1963, 14, 15.

37 »Flüchtlinge 1. und 2. Klasse,« 6. SI AS 1931, t. e. 3131, a. e. S-311, Pregled slovenskega izseljenstva, 20. 2. 1968, 6.

Spremembam naproti

S postopnim naraščanjem števila ekonomskih izseljencev je država v drugi polovici petdesetih let začela izseljenskim vprašanjem posvečati več pozornosti, še vedno pa je bila njena prva naloga propagandno delo med izseljenci. Do leta 1959 je država pri tem identificirala dve pomembnejši težavi. Prva je bila premajhno število diplomatsko-konzularnega kadra, predvsem v državah z večjim številom izseljencev. Z njegovim povečanjem niso želeli samo izboljšati le dela svojih predstavnikov, ampak tudi vsaj malo omiliti vpliv politične emigracije, ki je bila v tem pogledu bolj organizirana. Kot drugo pa so želeli k izseljencem poslati tudi prosvetne in kulturne delavce, ki bi med drugim, tako so upali, lahko odigrali pomembno vlogo pri izobraževanju otrok izseljencev.³⁸ Ob tem so bili kritični tudi do dela izseljenskih matic, ki naj bi slabo vzdrževale stik z izseljenci posamezniki in izseljenskimi organizacijami.³⁹ Je pa oblast trdila, »da je odnos naših izseljencev do nove Jugoslavije vedno bolj pozitiven. Razlog za to je treba iskati predvsem v gospodarskem in političnem napredku in rezultatih, ki jih je dosegla naša država, ugledu, ki ga uživa v svetu, pa tudi v oslabitvi vpliva povojne politične emigracije.«⁴⁰

Kljub temu je njen odnos do ekonomskih migracij ostajal nezaupljiv tudi v začetku šestdesetih let, tako kot pri vsakršnem povezovanju s tujino.⁴¹ Oblast je še vedno izvajala predvsem propagando med izseljenci, se je pa v tem času že kazal porast turističnih obiskov Jugoslavije.⁴² Po podatkih obveščevalnih služb se je leta 1960 v Zvezni republiki Nemčiji zaposlilo 3.250 delavcev, v prvih desetih mesecih leta 1961 pa že 7.808, kar kaže, da so se številke naglo večale. Leta 1961 je po diplomatsko-konzularnih predstavništvih za podaljšanje bivanja v tujini zaprosilo 1.126 jugoslovanskih državljanov, od tega 982 iz Nemčije.⁴³

Oblast je budno spremljala tudi ilegalno prehajanje meje, ki se je v začetku šestdesetih let sprva nadaljevalo, saj so še vedno veljali nekoliko ostrejši kriteriji pri izdajanju potnih listin.⁴⁴ V celem desetletju je iz Slovenije skupno pobegnilo 8.162 oseb, največ iz mariborskega okraja, sledil mu je ljubljanski. Ilegalni prebežniki so bili večinoma mlajši moški, največ jih je bilo v starostni skupini od 19 do 30 let. Razlogi za odhod so bili pretežno ekonomski, predvsem nezaposlenost v povezavi z željo po boljšem zaslužku in novicami o gospodarsko razvitih evropskih državah.⁴⁵ Nato pa se je od leta 1962 število ilegalnih prebegov vsako leto zmanjšalo približno za četrtno, kar je bilo med drugim posledica odpiranja države in ukinitve omejevanja potovanj v tujino.⁴⁶

38 RS AJ 837, a. e. II-9-a, Informacija o izseljeničkim pitanjima, 11. 12. 1959, 14–17.

39 Ibid., 23.

40 Ibid., 27.

41 SI AS 1931, t. e. 1100, a. e. 1000-3, Negativni pojavi v stikih naših državljanov z inozemci, 29. 12. 1961, 15.

42 RS AJ 837, a. e. II-9-a, Zaključci sa savetovanja o izseljeničkim pitanjima, 28. 4. 1961, 1–8.

43 Ibid.

44 SI AS 1931, t. e. 3135, a. e. S-521, Ilegalni kanali čez državno mejo v SR Sloveniji, september 1985, 2. SI AS 1931, t. e. 1100, a. e. 1000-3, Negativni pojavi v stikih naših državljanov z inozemci, 29. 12. 1961, 17.

45 SI AS 1931, t. e. 3135, a. e. S-521, Ilegalni kanali čez državno mejo v SR Sloveniji, september 1985, 2, 3.

46 Ibid., 3.

Do sredine desetletja se je število ilegalnih odhodov močno zmanjšalo, medtem ko je število legalnih ekonomskih izseljencev začelo hitreje rasti.⁴⁷

To je bilo obdobje odpiranja Jugoslavije na Zahod, tako iz notranje- kot zunanje-političnih razlogov. Prevzela je vodilno vlogo v gibanju neuvrščenih; krepilo se je njeno gospodarsko sodelovanje z Zahodom, pri čemer je bila prav Zvezna republika Nemčija, kljub pretrganim diplomatskim odnosom, najpomembnejši partner; nenazadnje se je odpirala tudi turistom, postajala priljubljena turistična destinacija, turisti pa od konca šestdesetih let niso več potrebovali vizumov za vstop v državo.⁴⁸ Od začetka leta 1960 so lahko jugoslovanski državljani potne listine dobili po nekoliko lažjem postopku, tudi tisti, ki so v tujino potovali z namenom, da bi se tam nastanili, ali ki so tam že bivali. A novi pravilnik o potnih dokumentih je vseeno določal, da morajo prosilci predložiti potrdilo, da proti njim ne poteka kazenski postopek, mlajši moški pa še potrdilo o opravljeni vojaški obveznosti.⁴⁹ Administrativne težave pri pridobivanju potnih listin so se v naslednjih letih manjšale, vizume za sosednje države so postopoma ukinili, leta 1962 pa so državljani prvič po vojni lahko kupili tuje valute do zneska 15.000 din, kar je predstavljalo 50 ameriških dolarjev.⁵⁰

Jugoslavija se je zavedala, da ji delovna sila beži čez mejo, zato je bila oblast primorana ukrepati, če je želela vsaj deloma nadzorovati migracijske tokove. Nova politika se je kazala tudi v poudarjeni skrbi za reševanje položaja izseljencev. Oblast je začela poudarjati, da naj bi bili izseljenci v tujini »kljub dobremu zaslužku izkoriščani in v popolnoma brezpravnem položaju«. ⁵¹ Podobno se v člankih Rodne grude poudarek prestavi na domotožje, izkoriščanje delavcev, ki izvira iz njihovega neurejenega pravnega položaja, na negativen vpliv politične emigracije na nove izseljence ter na težke življenjske razmere. V to smer so šle tudi izjave politikov. Aleksandar Ranković je na primer povedal, da gre pri ilegalnih prebegih večinoma za mlade ljudi, ki odhajajo v tujino po lažji zaslužek in udobno življenje, pri tem pa lahko postanejo »plen znanih vojnih zločincev in drugih sovražnikov naših narodov«. ⁵² Oblast prav tako ni bila zadovoljna, da nekatere države takim ljudem dajo status političnih beguncev, kljub temu da »dobro vedo, da pobude, ki so jih napotile, da so ilegalno zapustili svojo domovino, niso v nobeni zvezi s politiko«. ⁵³

A to je bila že napoved Zakona o amnestiji, ki je bil sprejet 13. marca 1962. Na njegovi podlagi so si lahko svoj status uredili tudi tisti izseljenci, ki so iz Jugoslavije odšli ilegalno, če se seveda niso pred tem »omadeževali« z medvojnimi zločini ali kasnejšo protijugoslovansko dejavnostjo. ⁵⁴ Urejen status jim je omogočal vračanje v domovino,

47 Drnovšek, *Izseljevanje, »rakrana« slovenskega naroda*, 284, 303.

48 Ibid., 285.

49 »Enostavnejše dobivanje viz za jugoslovanske in tuje državljane, ki pridejo ali odidejo iz Jugoslavije,« *Rodna gruda*, april 1960, 74.

50 Božo Repe, »Tihotapijo vse, razen ptičjega mleka, Vpliv nakupovalnega turizma na kulturne spremembe in način življenja v Sloveniji po drugi svetovni vojni,« *Zgodovina za vse* 5, št. 2 (1998): 93.

51 SIAS 1931, t. e. 3131, a. e. S-311, Pregled slovenskega izseljenstva, 20. 2. 1968, 6.

52 »Še bolj učinkovito bomo uredili položaj naših izseljencev,« *Rodna gruda*, avgust 1961, 171.

53 Ibid.

54 Drnovšek, *Izseljevanje, »rakrana« slovenskega naroda*, 285–87. »Dejanje velike človečnosti: Ljudska skupščina FLRJ je sprejela zakon o amnestiji,« *Rodna gruda*, marec 1962, 55, 56.

izjema so ostali tisti, ki so sprejeli nemško državljanstvo na podlagi uredbe iz obdobja okupacije, ko je bil del zasedenega slovenskega ozemlja priključen Tretjemu rajhu. Rešitev zanje je prineslo šele leto 1967, ki je bilo v Jugoslaviji razglašeno za turistično leto, za tujce pa vizum ni bil več potreben.⁵⁵

Rankovićeve izjave o emigraciji in urejanju državlanskega statusa so odmevale tudi v tujini. Predstavnik nemškega zunanjega ministrstva naj bi ob tem povedal, da se je večina jugoslovanskih izseljencev ustalila v Zvezni republiki Nemčiji, da ima zaposlitve in urejeno socialno vprašanje. Nemške oblasti naj ne bi nasprotovale urejanju njihovega državlanskega statusa do Jugoslavije. Podobni odmevi so prihajali iz Francije in Švice, zato je Jugoslavija sklepala, da ne bo prišlo do spremembe odnosa teh držav do jugoslovanskih izseljencev.⁵⁶

Hkrati se moramo zavedati, da je tudi Zvezna republika Nemčija do zgodnjih šestdesetih let z nenaklonjenostjo gledala na jugoslovanske priseljence. Strah nemških oblasti pred jugoslovanskimi komunističnimi agenti in njihovo infiltracijo v nemško družbo je bil prisoten od sredine petdesetih let do začetka šestdesetih let, na zvezni in lokalni ravni. Zanimivo je, da se nemške oblasti niso bale jugoslovanske politične emigracije, temveč ekonomske, ki so jo videle kot bolj lojalno Jugoslaviji in njeni ureditvi. Zato so sprejele tudi nekatere omejitve pri priseljevanju jugoslovanskih delavcev.⁵⁷ Jugoslavija je v Zvezni republiki Nemčiji res imela mrežo vohunov, ki pa se je ukvarjala zlasti z nadzorovanjem lastne politične emigracije in zagotavljanjem, da ekonomski izseljenci ne bi prišli pod njen vpliv.⁵⁸ Prihajalo je tudi do posameznih incidentov med političnimi in ekonomskimi priseljenci, zlasti v okviru hrvaške in srbske skupnosti, ob čemer se je jasneje videla zaskrbljenost nemških oblasti. Ob enem od takih incidentov iz časopisja izvemo, da naj bi oblasti zavodom za zaposlovanje že leta 1955 naročile, naj ne sprejemajo jugoslovanskih delavcev, da bi se na ta način izognili »komunistično okuženim« delavcem. Hkrati so nemške oblasti upale, da komunistična država svojih delavcev ne bo pustila v tujino.⁵⁹ Toda opažali so, da se je pritok delavcev vztrajno, a tiho nadaljeval. Ob koncu leta 1961 je bilo v Zvezni republiki Nemčiji okoli 13.000 jugoslovanskih delavcev, od tega jih je v prvih dveh mesecih leta prišlo 7.000. Odgovorni so vzrok za to deloma iskali tudi pri francoskem veleposlaništvu v Beogradu, ki je po prekinitvi diplomatskih odnosov med Jugoslavijo in Zvezno republiko Nemčijo izdajalo vizume za jugoslovanske državljane, ter pri lokalnih oblasteh in uradih, ki niso upoštevali navodil Bonna.⁶⁰ Kljub temu pa so na zvezni agenciji za delo poudarili, da so delodajalci zadovoljni s storilnostjo jugoslovanskih delavcev, z njihovo izobrazbo, ki naj bi bila zelo blizu nemški, in z odnosi, ki so jih delavci vzpostavili v podjetjih.⁶¹

55 S IAS 1931, t. e. 3131, a. e. S-311, Pregled slovenskega izseljenstva, 20. 2. 1968, 6.

56 RS AJ 837, a. e. II-9-a, Zabeležka o prvom reagovanju vlasti nekih zapadnih zemalja na izjavo potpredsednika druga A. Rankovića o emigraciji, 23. 11. 1961, 1, 2.

57 Molnar, »Imagining Yugoslavs«, 140, 147–51.

58 Ibid., 147.

59 »Treck aus Titos Land«, *Der Spiegel*, 27. 12. 1961, 21.

60 Ibid.

61 Ibid.

»Izseljenci sestavljajo našo sedmo republiko«

Šestdeseta leta pomenijo začetek množičnejših ekonomskih migracij. Jugoslavija je začela postopoma spreminjati odnos do tako imenovanega začasnega dela v tujini, a prav tako ga je želela intenzivneje regulirati, tako z napotitvami po zavodih za zaposlovanje kot z meddržavnimi sporazumi o zaposlovanju delovne sile.⁶² Čeprav je odprtje meja pripomoglo k izseljevanju, pa so se vzroki zanj skrivali tudi v ekonomski situaciji, večanju nezaposlenosti, nenazadnje pa tudi v individualnih odločitvah ali želji po zaposlovanju izven kmetijstva.⁶³ Življenjski standard v državi je sicer postopoma rasel, a gospodarske razmere so se slabšale. Gospodarska reforma iz leta 1965 ni prinesla želenih rezultatov in nezaposlenost je začela celo naraščati.⁶⁴ Ekonomske spodbude za odhod v tujino so bile močnejše v tistih regijah, ki so bile slabše gospodarsko razvite, a tudi od drugod so ljudje odhajali v tujino v iskanju boljšega in hitrejšega zaslužka ter novih življenjskih priložnosti. Po mnenju nemških časopisov naj bi si leta 1965 zaradi čedalje večje nezaposlenosti kar 200.000 jugoslovanskih delavcev prizadevalo dobiti dovoljenje za odhod iz države, pri čemer naj jih Jugoslavija sploh ne bi ovirala, ampak je celo dajala vtis, da jih s hitrim reševanjem formalnosti podpira.⁶⁵

Odhode v tujino je država poskušala organizirati, saj bi tako imela nadzor nad njimi. Delavce so v tujino lahko posredovali zavodi za zaposlovanje in domača podjetja.⁶⁶ Prvi zvezni predpis o organiziranem izseljevanju delavcev je bil sprejet leta 1963, leto pred tem pa je bil v Sloveniji sprejet predlog začasnega postopka za zaposlitev delavcev v tujini. Prosilci so dobili potno dovoljenje na podlagi pritrdilnega mnenja pristojnega zavoda za zaposlovanje. Ustanovljene so bile posebne komisije, ki so koordinirale in usmerjale migracijsko politiko, delavci pa so morali izpolniti določene pogoje (sporazumna prekinitev delovnega razmerja doma, soglasje za kvalificirane ali visokokvalificirane delavce, prošnja za zaposlitev od tujega delodajalca, moški so morali predhodno opraviti vojaško obveznost). Kljub bojazni pred izgubo delovne sile so med letoma 1961 in 1965 večinoma odhajali nekvalificirani delavci in kmetje.⁶⁷

Ekonomske migracije iz Slovenije so se povečale po letu 1961. Izseljevanje je zajelo predvsem slabše razvita področja, pri tem so izstopali Prekmurje, Dolenjska z Belo krajino in Notranjska. Največ se jih je takrat sicer zaposlilo v Avstriji, a tam so bili

62 Ingrid Slavec, *Slovenci v Mannheimu* (Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete Univerze Edvarda Kardelja, 1982), 46. Marta Rendla, »Socializem in migracije (začasno na tuje?),« v: *Migracije: zbornik strokovnih prispevkov za mentorje zgodovinskih krožkov*, ur. Tomaž Mikelj (Ljubljana: Zveza prijateljev mladine Slovenije, Komisija za delo zgodovinskih krožkov, 2017), 61. Meddržavne sporazume o socialni varnosti je Jugoslavija sprva sklenila s Švico (1962), Avstrijo (1965) in Švedsko (1967).

63 Zdenko Čepič, »Demografske in socialne spremembe,« v: *Slovenska novejša zgodovina: Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije, 1848–1992, 1. del*, ur. Zdenko Čepič et al. (Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005), 1130. Slavec, *Slovenci v Mannheimu*, 46.

64 Jože Prinčič, »Gospodarska reforma,« v: *Slovenska novejša zgodovina: Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije, 1848–1992, 1. del*, ur. Zdenko Čepič et al. (Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005), 1047.

65 »Exodus aus Jugoslawien,« *Die Zeit*, 29. 10. 1965, 2.

66 Čepič, »Demografske in socialne spremembe,« 1130. Štumberger, »Slovenski selitveni tokovi,« 105.

67 Drnovšek, *Izseljevanje, »rakrana« slovenskega naroda*, 300–03.

številni sezonski delavci. Sledila je Zvezna republika Nemčija, zaželeni destinaciji pa sta bili še Švica in Švedska.⁶⁸ Odhodi v tujino so se nadaljevali večinoma v lastni režiji in ljudje so možnosti za zaposlitev iskali s pomočjo sorodnikov, prijateljev in znancev, ki so že delali in živeli v tujini.⁶⁹ Leta 1963 so na Republiškem zavodu za zaposlovanje začeli spremljati zaposlovanje Slovencev v tujini. Z njihovim posredovanjem naj bi med letoma 1964 in 1969 v tujino odšlo 62.347 delavcev, čemur je treba dodati vsaj še 30 do 40 odstotkov tistih, ki so v tujino odšli na lastno pest.⁷⁰ Kljub poskusom oblasti in nasvetom, da naj se delavci v tujino odpravljajo s pomočjo zavodov za zaposlovanje, saj naj bi si le tako zagotovili pravice, ki izhajajo iz socialnega zavarovanja,⁷¹ je v Zvezno republiko Nemčijo s pomočjo zavodov za zaposlovanje odšel le del slovenskih delavcev. Prav tako je bil majhen delež tistih, ki so se zaposlili po dogovorih med slovenskimi in nemškimi podjetji.⁷²

Do sredine šestdesetih let so družbenopolitične organizacije zaposlovanje v tujini še obravnavale kot pojav, ki ni v skladu z načeli socialistične družbe, a z naraščanjem števila zdomcev se je odklonilno mnenje počasi spreminjalo.⁷³ Postopno se je spreminjal tudi ton v glasilih Slovenske izseljenske matice. Poudarjati so začeli skrb za delavce v tujini, za njihove težave in potrebe, ter izdajati brošure, ki jim bodo v pomoč. Spremenili so se tudi poudarki razlogov za odhod v tujino in opisovanje novih življenjskih razmer: »Naši mladi fantje so zbrani v udobni jedilnici. Skrbno so oblečeni, kosilo je okusno in obilno. / ... / Vsak od njih bi rad nekaj imel: motor, avto, televizijo, moderno stanovanje, kupe lepih oblek. Rad bi imel tisto, kar mu domovina ni mogla kar danes ali jutri dati. / ... / Nič ne bo škodilo fantom, če so malo pogledali v svet, pravi njihov tolmač Tone. Naučili se bodo krepko delati in štediti.«⁷⁴ Vprašanja njihovih bralcev glede možnosti obiska Jugoslavije pa so se umaknila praktičnim vprašanjem o zaposlovanju, socialnem zavarovanju, štetju dela v tujini v pokojninsko dobo v domovini ali uvozu dobrin v Jugoslavijo in plačilu carine. Država je začela uvajati nekatere spremembe, s katerimi si je obetala devize, ki bi jih zdomci ob vrnitvi prinašali v domovino. Izseljenci so na primer lahko odprli devizne račune pri Narodni banki.⁷⁵ Novi pokojninski predpisi pa so omogočali, da so bili pokojninsko zavarovani tudi tisti državljani, »ki so se zaposlili v tujini na svojo roko, brez posebnega dovoljenja pristojnih jugoslovanskih državnih organov«.⁷⁶ K urejanju razmer naj bi pripomogli tudi bilateralni sporazumi, ki so bili sklenjeni v tem desetletju.⁷⁷

68 SIAS 1931, t. e. 3131, a. e. S-311, Pregled slovenskega izseljenstva, 20. 2. 1968, 36, 37.

69 Ibid., 6. Štumberger, »Slovenski selitveni tokovi«, 104. Slavec, *Slovenci v Mannheimu*, 50.

70 Čepič, »Demografske in socialne spremembe«, 1130. Repe, »Tihotapijo vse, razen ptičjega mleka«, 93. Marjan Drnovšek, »Pregled, začasno zaposlenih v tujini«, v: *Slovenska kronika XX. stoletja, 1941–1995*, ur. Marjan Drnovšek in Drago Bajt (Ljubljana: Nova revija, 1997), 319.

71 Lev Svetek, »Nekaj praktičnih nasvetov našim delavcem, zaposlenim v tujini«, v: *Slovenski izseljenski koledar 1967* (Ljubljana: Slovenska izseljenska matica, 1967), 61.

72 SIAS 1931, t. e. 3131, a. e. S-311, Pregled slovenskega izseljenstva, 20. 2. 1968, 6, 7.

73 Drnovšek, *Izseljevanje, »rakrana« slovenskega naroda*, 300.

74 Vera Valenci, »Podajva si roki«, *Rodna gruda*, januar 1964, 6, 7.

75 Skala, »Sprostitev valutnega poslovanja v Jugoslaviji«, *Rodna gruda*, februar 1963, 40.

76 Kopač, »Novi pokojninski predpisi za izseljence«, *Rodna gruda*, februar 1963, 41.

77 Svetek, »Nekaj praktičnih nasvetov«, 62.

Natančnih podatkov o številu delavcev na začasnem delu v tujini ni bilo. Po nekaterih podatkih naj bi iz Slovenije v tujino s pomočjo zavoda za zaposlovanje odšel le vsak drugi delavec,⁷⁸ po drugih ocenah naj bi prav v Zvezno republiko Nemčijo organizirano odšla le tretjina delavcev.⁷⁹ Nezaposlenost in pomanjkanje delovnih mest pri Slovencih nista bila glavna razloga za izselitev. Njihovi motivi so bili pogostejše želja po zaslužku v povezavi z nizkim zaslužkom doma in slabimi stanovanjskimi razmerami, želja po izboljšanju življenjskega položaja in po novih doživetjih. Če je sprva odhajala predvsem nekvalificirana ali manj kvalificirana delovna sila, se jim je kmalu pridružila tudi kvalificirana delovna sila s poklicno, vajensko ali strokovno izobrazbo, večina je bila pred odhodom že zaposlena v industriji. Ženske so pogosto odhajale za svojimi fanti ali bodočimi možmi.⁸⁰

Večje število slovenskih delavcev se je proti koncu šestdesetih let nahajalo v nemških deželah Severno Porenje-Vestfalija, Baden-Württemberg in Bavarska.⁸¹ Severno Porenje-Vestfalija je bila naseljitvena pokrajina slovenskih izseljencev do prve svetovne vojne, po drugi pa so se naseljevali predvsem na Bavarskem in Baden-Württenberškem. Novi izseljenci so bili prostorsko razpršeni, skoncentrirani okoli večjih gospodarskih in industrijskih središč, kot sta München in Stuttgart, v manjši meri tudi drugje po državi.⁸² »V Porurje so prišli ljudje zato, da so se tam nastanili, v Stuttgart pa so ljudje prišli predvsem delat, zaslužiti denar in se nato vrniti domov. Prvi so živeli ,tukaj in zdaj', drugi pa ,tam in potem', torej z idejo, da bodo nekoč, potem ko bo dovolj denarja, živeli v domovini. Toda to je vsako leto postajalo naslednje leto. In marsikdo je še danes tukaj.«⁸³

Življenjske razmere delavcev so bile sprva skromne, sčasoma pa so si izboljšali standard.⁸⁴ Vsaka zaposlitev na začetku tudi ni bila legalna.⁸⁵ Težje je bilo tistim, ki so od jutra do večera delali kot gradbeni delavci in stanovali v slabih razmerah, največkrat v skupinskih sobah v barakah ali v majhnih stanovanjih brez ogrevanja, vode in večjega pohištva.⁸⁶ Delavci so se soočali tudi s težavami, povezanimi z neznanjem jezika in tujo okolico. Pri tem so jim pomagali prijatelji, znanci in sodelavci, ki so bili po poreklu iz Slovenije oziroma Jugoslavije. Pogosto so se po pomoč obračali tudi k duhovnikom.⁸⁷

Po začetnih skromnih stanovanjskih razmerah so si kmalu finančno opomogli in poiskali boljša stanovanja, predvsem pa po tem, ko so osnovali družine ali jih pripeljali iz domovine.⁸⁸ Tisti, ki so res prišli na začasno delo, so skrbno varčevali prisluženi

78 Ibid., 36.

79 Franc Šetinc, »Jugoslovani na delu v tujini,« v: *Slovenski izseljenski koledar 1969* (Ljubljana: Slovenska izseljenska matica, 1969), 32.

80 Slavec, *Slovenci v Mannheimu*, 50, 51, 65. Jernej Zupančič, »Slovensko izseljenstvo v Evropi po drugi svetovni vojni,« v: *Slovensko izseljenstvo: Zbornik ob 50-letnici Slovenske izseljenske matice*, gl. ur. Milica Trebše - Štolfa (Ljubljana: Slovenska izseljenska matica, 2001), 293. Štrubelj, *Temna in zamolčana stran slovenskega izseljenstva*, 16.

81 SIAS 1931, t. e. 3131, a. e. S-311, Pregled slovenskega izseljenstva, 20. 2. 1968, 7.

82 Slavec, *Slovenci v Mannheimu*, 53. Zupančič, »Slovensko izseljenstvo v Evropi,« 294.

83 Štrubelj, *Temna in zamolčana stran slovenskega izseljenstva*, 7.

84 Ibid., 17, 18. Slavec, *Slovenci v Mannheimu*, 69, 70.

85 Štrubelj, *Temna in zamolčana stran slovenskega izseljenstva*, 18.

86 Ibid., 24. Cornelia Jacobsen, »Hosenanzug in Goldorange: Wenn Deutschlands Gastarbeiter Weihnachtsurlaub machen,« *Die Zeit*, 26. 12. 1969, 8.

87 Štrubelj, *Temna in zamolčana stran slovenskega izseljenstva*, 16.

88 Slavec, *Slovenci v Mannheimu*, 69, 70.

denar. Z njegovo pomočjo so skrbeli tudi za družine, ki so jih pustili doma, urejali hiše in gospodarska poslopja, kupovali stroje.⁸⁹ »Trdo delajo, dobro zaslužijo, varčujejo in pošiljajo dober del prihrankov svojim družinam. Večji del jih dela v gradbeništvu, ker so tu boljši zaslužki kot v industriji in rudarstvu. Po nemških uradnih podatkih jih več kot polovica ostane na delu v tej deželi od pol leta do dveh let, manj kot četrtnina do 6 mesecev, malo pa jih ostane več kot tri leta. Prihranke večinoma porabijo za gradnjo hiš, stanovanj in gospodarskih poslopij, ali pa nabavljajo kmetijske stroje, motorna vozila in podobno.«⁹⁰ Ti delavci so doma uživali drugačen status in hitreje napredovali po lestvici življenjskega standarda. Med prazniki in dopusti so odhajali domov ter s seboj nosili darila in izdelke, ki jih je naučila ceniti potrošniško bolj razvita Nemčija.⁹¹

Slovenci so veljali za dobre, pridne in prilagodljive delavce, še posebno kvalificirani delavci niso imeli težav z zaposlitvijo, prav tako se niso bali, da bi delo izgubili: »Jugoslovani so obražani in Slovenci še bolj.«⁹² Slovenski ekonomski izseljenci so v tujini praviloma bivali dlje kot izseljenci iz drugih jugoslovanskih republik, saj so bili bolje kvalificirani in strokovno podkovani ter zato bolj cenjeni. Bivanje se je še podaljševalo, če so bili v Zvezni republiki Nemčiji z družinami. Jim je pa sorazmerna bližina omočala pogostejša potovanja domov.⁹³ Zvezna republika Nemčija je v šestdesetih letih delavce vabila z dobrimi zaslužki in dobrimi delovnimi razmerami, tam so si mnogi ustvarili zadovoljiv materialni položaj. Slovenija pa je z izseljevanjem izgubila del aktivnih prebivalcev. A ker v šestdesetih letih nezaposlenost tu ni bila tako velika kot drugje v Jugoslaviji in je bil življenjski standard višji, je postala privlačna za priseljence iz drugih republik, s katerimi je nadomestila izgubo delovne sile.⁹⁴

Jugoslavija je še vedno poudarjala svojo skrb zaradi neurejenih socialnih razmer zdomcev (pokojninsko zavarovanje, zavarovanje za primer nesreče ali zdravstveno zavarovanje družine), saj z Zvezno republiko Nemčijo ni imela sklenjenega medsebojnega sporazuma o zaposlovanju delovne sile.⁹⁵ Prav tako ni zmogla v večji meri organizirati družbenopolitičnih, kulturnih in informativnih aktivnosti za zdomce, s katerimi bi skrbela za pravilno politično naravnost teh državljanov. Slovenska izseljenska matica je za večje jugoslovanske praznike skušala organizirati nastope domačih skupin, a jim je za to manjkalo ustreznih kadrov. Podobne težave so bile na konzularnih predstavništvih.⁹⁶ So pa bile na tem področju toliko bolj aktivne in organizirane druge organizacije, predvsem Katoliška cerkev, in povojna emigracija, kar je jugoslovanski oblasti povzročalo dodatne skrbi. Predvsem v Cerkvi, ki je dobro organizirala svoje delovanje med izseljenci, je videla svojega nasprotnika, zato jo je budno spremljala in spodbujala ustanavljanje sebi naklonjenih društev.⁹⁷

89 Jelka Piškurić, »Bili nekoč so lepi časi«. Vsakdanjik v Ljubljani in okolici v času socializma (Ljubljana: Založba Inštituta za novejšo zgodovino, Študijski center za narodno spravo, 2019), 99, 245.

90 Tone Božič, »Široko odprte meje,« v: Slovenski izseljenski koledar 1965 (Ljubljana: Slovenska izseljenska matica, 1965), 27.

91 Jacobsen, »Hosenanzug in Goldorange,« 8.

92 Slavec, *Slovenci v Mannheimu*, 67.

93 Drnovšek, *Izseljevanje, »rakrana« slovenskega naroda*, 303. Slavec, *Slovenci v Mannheimu*, 53.

94 Drnovšek, *Izseljevanje, »rakrana« slovenskega naroda*, 301. Rendla, »Socializem in migracije,« 60.

95 SI AS 1931, t. e. 3131, a. e. S-311, Pregled slovenskega izseljenstva, 20. 2. 1968, 37.

96 Ibid., 7, 37, 38.

97 Ibid., 8, 39. Franjič, »Politika Socialistične zveze delovnega ljudstva,« 203–06. Štrubelj, *Temna in zamolčana stran slovenskega izseljenstva*, 7. Steklarič, »Slovensko izseljenstvo in zdomstvo v Nemčiji,« 81.

Konec leta 1966 je zaradi gospodarske krize v Zvezni republiki Nemčiji delo izgubilo tudi nekaj slovenskih delavcev, zlasti v rudnikih. A situacija ni znatno vplivala na zmanjšanje števila zdomcev, je pa nekoliko upočasnila odhajanje novih delavcev.⁹⁸ Zdomcem so težave pri obiskovanju domovine predstavljali carinski predpisi, ki so omejevali uvoz. Na drugi strani pa so oblasti poudarjale, da zdomci pri bankah v domovini odpirajo premalo računov, kjer bi varčevali prislužen denar v tujih valutah.⁹⁹

Porast zaposlovanja v tujini se je v prihodnjih letih nadaljeval. Prav tako je oblast leta 1968 še vedno menila, da družbenopolitične organizacije v državi niso dovolj organizirane in aktivne glede spremljanja in usmerjanja zaposlovanja delavcev v tujini. Čeprav naj bi se več organizacij in institucij ukvarjalo z vprašanji izseljevanja, ni bilo dovolj jasno usmerjenih politike, delitve del in koordinacije, kar naj bi slabilo njihovo delovanje.¹⁰⁰ Samo tretjina delavcev je šla na delo v tujino s posredovanjem zavoda za zaposlovanje. Poleg zavodov za zaposlovanje so delavce v tujino pošiljala tudi nekatera podjetja, predvsem iz gradbene stroke, ki so tam izvajala dela.¹⁰¹ Drugi večji težavi sta ostajali kadrovska podhranjenost diplomatsko-konzularnih predstavništev in neprilagojenost novim potrebam, ki jih je narekovalo delo v tujini.¹⁰² Ker družbenopolitične organizacije niso imele jasnega koncepta za vzdrževanje stikov z delavci v tujini, je oblast seveda menila, da »to spretno izkoriščajo nam idejno tuji in sovražni elementi (emigracija, cerkev in reakcionarni krogi držav, v katerih delajo naši delavci) za pritisk na njih in za svojo propagando. / ... / Tudi naše verske organizacije so daleč bolje organizirane od nas. One pošiljajo večje število duhovnikov med naše delavce / ... / organizirajo namestitve in sprejem, ukvarjajo pa se tudi z vprašanji varstva pravic iz delovnega razmerja.«¹⁰³ Zato se je trudila, da bi bilo več delavcev organiziranih znotraj njej naklonjenih društev, sindikatov, želela pa je povečati tudi kulturno-zabavne ter informativne dejavnosti za zdomce.¹⁰⁴

Po podpisu sporazuma o zaposlovanju z Zvezno republiko Nemčijo

V šestdesetih letih pride do premika v odnosu nemških oblasti do jugoslovanskih delavcev. Do sredine desetletja so ugotovile, da je od vseh priseljencev ravno pri jugoslovanskih najmanjša možnost, da bi se vključili v komunistična ali levičarska gibanja. Pokazalo se je, da so jugoslovanski delavci v Zvezno republiko Nemčijo prišli za zaslužkom in da so politično indiferentni. Politično aktivni so bili povojni migranti, kar pa nemških oblasti ni skrbelo. K spremembi odnosa so prav tako pripomogle pozitivne izkušnje delodajalcev, ki so v jugoslovanskih delavcih videli kvalificirano in zanesljivo

98 SI AS 1931, t. e. 3131, a. e. S-311, Pregled slovenskega izseljenstva, 20. 2. 1968, 7.

99 Ibid., 39.

100 RS AJ 837, a. e. II-3-c-2/50, Informacija o položaju jugoslovanskih radnika u inostranstvu, 23. 9. 1968, 1.

101 Ibid., 2.

102 Ibid., 3.

103 Ibid.

104 Ibid., 4–6.

delovno silo. Ti so se lažje prilagodili novemu okolju kot delavci iz drugih držav in so bili Nemcem tudi kulturno bliže.¹⁰⁵ K boljšemu razpoloženju med državama je do določene mere pripomogel tudi turizem, saj so Nemci v šestdesetih letih začeli intenzivneje odkrivati lepote Jadrana in postali najpomembnejši tuji turisti v Jugoslaviji.¹⁰⁶ V Jugoslaviji so snemali filme o Vinetouju, jugoslovanski glasbeniki pa so uspešno vstopili na nemški trg. Le formalnosti, kot so vizumi in garantna pisma, potrebne za potovanja v Zvezno republiko Nemčijo, so kazale ohlajene uradne odnose.¹⁰⁷ Do podpisa sporazuma o zaposlovanju delovne sile je strah pred komunistično infiltracijo skoraj popolnoma izginil.¹⁰⁸

Pogovori o sporazumu so stekli leta 1967. To je bil del »vzhodne politike« Willyja Brandta, ki je v sporazumu videl možnost za obnovitev diplomatskih odnosov z Jugoslavijo in postopno izboljšanje odnosov z Vzhodno Evropo nasploh. Pogajanja so se začela kljub temu, da je Nemčija že kazala znake recesije in se je nezaposlenost večala. A do oktobra 1968, ko je bil sporazum podpisan, se je recesija končala in povpraševanje po tujih delavcih spet povečalo.¹⁰⁹ Sporazum je bil ugoden za obe strani. Zvezna republika Nemčija je dobila stalen dotok novih delavcev, Jugoslavija pa je lahko vsaj deloma nadzorovala migracijske tokove v to državo. Določene pravice in zaščito so dobili tudi delavci.¹¹⁰ Tudi v kasnejših jugoslovanskih dokumentih je na prvem mestu cilj reguliranja migracijskih tokov in šele na drugem zagotavljanje pravic in zaščite delavcev.¹¹¹

Po podpisu sporazuma se je izseljevanje iz Jugoslavije v Zvezno republiko Nemčijo znatno povečalo.¹¹² Tudi v Sloveniji je bil opazen porast odhodov delavcev v tujino.¹¹³ Oblast se je zavedala izgub delovne sile. »Jugoslovani v tujini so najbolj dinamičen, vitalen del našega prebivalstva. To so v glavnem ljudje, stari 20 do 40 let. / ... / Med njimi je tudi čedalje več strokovnjakov, pogosto celo takih, ki jih doma primanjkuje. / ... / Prizadevati bi si morali, da bi odhajali na delo v tujino predvsem nekvalificirani delavci (s predhodnim poučevanjem v tečajih in podobno) in ljudje iz tistih poklicev, ki jih imamo dovolj ali celo preveč,« je bilo slišati od njenih predstavnikov.¹¹⁴ Odhod delavcev je bil najpogosteje povezan z željo po višjem življenjskem standardu. Povprečna plača delavca v Jugoslaviji v poznih šestdesetih oziroma zgodnjih sedemdesetih letih je znašala okoli 80 dolarjev mesečno, povprečna mesečna plača v Zvezni republici Nemčiji pa 225 dolarjev mesečno.¹¹⁵ Kriza, ki je sledila, je to razmerje le še poslabšala.

105 Molnar, »Imagining Yugoslavs,« 151–54.

106 Ibid., 154–58.

107 Nečak, *Hallsteinova doktrina*, 11.

108 Molnar, »Imagining Yugoslavs,« 140.

109 Ibid., 158, 59. Drnovšek, *Izseljevanje, »rakrana« slovenskega naroda*, 303. Sporazum je stopil v veljavo februarja 1969. Jugoslavija se je obvezala, da bo v tem letu v Zvezni republici Nemčiji zaposlila 60.000 novih delavcev.

110 Molnar, »Imagining Yugoslavs,« 159. Ulf Brunnbauer, »Yugoslav Gastarbeiter and the Ambivalence of Socialism: Framing Out-Migration as a Social Critique,« *Journal of Migration History* 5, št. 3 (2019): 423.

111 SI AS 1931, t. e. 385, Svetovanje o problemima zapošlavanja i boravka jugoslovenskih radnika u inostranstvu, avgust 1971, 10.

112 Molnar, »Imagining Yugoslavs,« 146. Brunnbauer, »Yugoslav Gastarbeiter,« 424.

113 Drnovšek, »Pregled, začasno zaposlenih,« 319.

114 Šetinc, »Jugoslovani na delu v tujini,« 34, 35.

115 Mihajlovic, »Yugoslav Gastarbeiter,« 190.

Največ organiziranih odhodov iz Slovenije v Zvezno republiko Nemčijo je bilo med letoma 1965 in 1975.¹¹⁶ Migracijske tokove je zaustavila naftna kriza leta 1973, saj je Zvezna republika Nemčija zaradi gospodarske recesije ob koncu tega leta začela omejevati priseljevanje in zaostrovati pogoje za delo. Leta 1973 je bil dosežen višek izseljevanja, nato pa število izseljencev ni več naraščalo.¹¹⁷ A kljub temu da se je število delavcev zmanjšalo, se je število priseljencev v Zvezni republiki Nemčiji povečalo, kajti delavci, ki so ostali, so za sabo pripeljali družine. Tako so se trajno naselili tudi mnogi Slovenci. Drugi so v domovini začeli graditi hiše, tudi zaradi strahu pred odpuščanjem in vračanjem.¹¹⁸ A večinoma se niso bali, da bi izgubili delo, saj so bili cenjena delovna sila.¹¹⁹

Nazaj v domovino?

Tudi Jugoslavija se je od zgodnjih sedemdesetih let začela intenzivneje zanimati za vrnitev delavcev iz tujine. Nekoliko se je bala, da se bodo odmaknili od njenega družbenega sistema, ne nazadnje tudi zaradi njihovih prihrankov in izkušenj, pridobljenih v tujini, ki bi lahko ugodno vplivali na domače gospodarstvo.¹²⁰ Obveščevalne službe so nadaljevale spremljanje delavcev na začasnem delu v tujini, saj se je oblast še vedno bala, da lahko pridejo pod vpliv sovražne emigracije.¹²¹ Hkrati pa je opazala, da sta odšli predvsem mlada in srednja generacija. Pomemben je bil tudi delež strokovno izobraženih delavcev, ki jih je Jugoslavija potrebovala, kar je bil tudi eden od vidikov prizadevanj za zmanjšanje odhodov in ustvarjanje pogojev za povratak delavcev iz tujine.¹²² Leta 1972 se je v Zahodni Evropi nahajalo okoli 800.000 jugoslovanskih delavcev, ki so bili večinoma mlajši.¹²³

Obdobje zimskih praznikov od decembra 1970 do januarja 1971 je na primer oblast izkoristila za široko akcijo seznanjanja s težavami in željami zdomcev ter po celi državi organizirala srečanja z njimi. Po njenih informacijah naj bi jih dosegli več deset tisoč. V ta namen je uporabila sredstva javnega informiranja, sindikate, zavode za zaposlovanje, posebne ukrepe za povečanje udeležbe pa so izvajale tudi carinske

116 Štumberger, »Slovenski selitveni tokovi,« 105. Slavec, *Slovenci v Mannheimu*, 50. »Popis prebivalstva 1971,« Statistični urad Republike Slovenije, pridobljeno 26. 11. 2020, http://www.stat.si/publikacije/pub_popis_1971_Slovenija_prebivalstvo.asp. Iz popisa prebivalstva za leto 1971 je razvidno, da je bilo v Sloveniji od skupno 836.548 aktivnih prebivalcev 45.209 od teh na začasnem delu v tujini, kar je dobrih 5 odstotkov. Največ jih je na delo v tujino odšlo iz regij, ki so že tradicionalno dale več izseljencev, to je iz Štajerske in Prekmurja, nekaj tudi iz Dolenjske ter Ljubljane z okolico.

117 Ibid., 106. Drnovšek, *Izseljevanje, »rakrana« slovenskega naroda*, 304, 305. Slavec, *Slovenci v Mannheimu*, 46, 47. Mihajlovic, »Yugoslav Gastarbeiter,« 184, 185.

118 Štumberger, »Slovenski selitveni tokovi,« 106. Slavec, *Slovenci v Mannheimu*, 47. Mihajlovic, »Yugoslav Gastarbeiter,« 185, 186. Kljub državnim spodbudam je večina delavcev, ki so odšli po letu 1973, odšla prostovoljno.

119 Slavec, *Slovenci v Mannheimu*, 67.

120 Drnovšek, *Izseljevanje, »rakrana« slovenskega naroda*, 304.

121 SI AS 1931, t. e. 385, Bezbednostni aspekti boravka naših gradjana na privremenom radu u inostranstvu, 23. 10. 1972. SI AS 1931, t. e. 385, Zaključci Predsedništva Saveza komunista Jugoslavije i Predsedništva Socialističke Federativne Republike Jugoslavije o problematici zapošljavanja naših gradjana u inostranstvu, 5. 2. 1973. Bezbednostni aspekti zapošljavanja jugoslovenskih gradjana u inostranstvu, april 1973.

122 SI AS 1931, t. e. 385, Zaključci Predsedništva Saveza komunista Jugoslavije i Predsedništva Socialističke Federativne Republike Jugoslavije o problematici zapošljavanja naših gradjana u inostranstvu, 5. 2. 1973, 11–13.

123 RS AJ 837, a. e. II-9-b, Neki najaktuelniji problemi naših radnika u inostranstvu, 6. 7. 1972, 1, 2.

in mejne službe, banke, trgovine in prometne službe.¹²⁴ Glede na naravo akcije ni presenetljivo, da so delavci izražali željo po vrnitvi v Jugoslavijo, kljub temu pa so poudarjali določene težave, s katerimi so se srečevali. Med drugim so želeli, da bi jim država ob povratku omogočila samozaposlitev; da bi se spremenili obstoječi carinski predpisi in uvedle olajšave pri uvozu opreme za osebno delo, kmetijskih strojev in predmetov za gospodinjstvo; da bi se zagotovile olajšave in ugodne razmere za odpiranje zasebne obrti in servisov; ter da bi jim omogočili ugodnejše pogoje za gradnjo ali nakup stanovanjskih objektov. Oblast se je pri tem zavedala, da obstoječi predpisi, previsoke carine, pomanjkanje jasne politike in usklajene prakse v zvezi z osebnim delom ter dolgotrajni in dragi postopki za lokacijska dovoljenja destimulativno vplivajo na vračanje zdomcev.¹²⁵ Pri tem pa je obširno navajala težave, s katerimi so se delavci srečevali v tujini (nespoštovanje pogodbenih obveznosti od delodajalcev, slabe bivanjske razmere, previsoko obračunane dajatve, dolgotrajni postopki za ureditev socialnega zavarovanja, oškodovanja pri napotitvah delovne sile v tujino od nekaterih jugoslovanskih podjetij, pomanjkanje organiziranih prostočasnih dejavnosti, nepriznavanje kvalifikacij, doseženih v Jugoslaviji, ter neobveščenost delavcev o pravicah, ki izhajajo iz zaposlitve).¹²⁶

V začetku sedemdesetih let je oblast eno od večjih težav pri delu z izseljenci še vedno videla v premajhnem številu uslužbencev diplomatsko konzularnih predstavništev. Prvi sekretar ambasade v Bonnu je leta 1971 menil, da so pri reševanju težav izseljencev še vedno v fazi požarne službe in da se komaj spopadajo z nalogami. Poudaril je strokovno usposobljenost kadrov, potrebovali naj bi predvsem pravnike, ki bi se spoznali na nemško delovno pravo. Sicer pa so bila diplomatsko konzularna predstavništva le del mehanizma, ki so ga sestavljali še socialni delavci, sindikati pa tudi karitativne organizacije.¹²⁷ V Zvezni republiki Nemčiji je bila organizirana mreža socialnih delavcev iz Jugoslavije, saj je Nemčija krila večino stroškov zanje. Jugoslavija je v Stuttgartu odprla tudi informativni center za delavce.¹²⁸ Od leta 1969 se je z nudenjem socialne pomoči jugoslovanskim državljanom v Nemčiji ukvarjala organizacija Arbeiterwohlfahrt. Do julija 1971 je bilo z njeno pomočjo ustanovljenih 42 svetovalnic za jugoslovanske delavce, do konca leta so pričakovali še 16 novih. V njih naj bi bilo konec tistega leta zaposlenih 106 jugoslovanskih socialnih delavcev. Njihove naloge so bile v prvi vrsti pomoč delavcem pri komunikaciji z državnimi organi, nudenje nasvetov pri delovnih, socialnih, davčnih ali stanovanjskih težavah, skrb za bolne delavce, skrb za prostočasne aktivnosti, pomoč pri negovanju zvez z domovino in obveščanje o življenjskih priložnostih v Zvezni republiki Nemčiji.¹²⁹

124 RS AJ 837, a. e. II-3-c-2/80, Informacija o susretu sa jugoslovenskim radnicima privremeno zaposlenim u inostranstvu za vreme zimskih praznika 1970–1971. g., marec 1971, 1, 2.

125 Ibid., 3.

126 Ibid., 4–6.

127 SI AS 1931, t. e. 385, Savetovanje o problemima zapošljavanja i boravka jugoslovenskih radnika u inostranstvu, avgust 1971, 44, 45.

128 RS AJ 837, a. e. II-9-b, Neki najaktuelniji problemi naših radnika u inostranstvu, 6. 7. 1972, 1, 2.

129 SI AS 1931, t. e. 385, Savetovanje o problemima zapošljavanja i boravka jugoslovenskih radnika u inostranstvu, avgust 1971, 21, 22.

Oblast je prav tako še vedno skrbela dejavnost verskih skupnosti med izseljenci, predvsem Katoliške cerkve, ki je imela zelo razvito mrežo svojih organizacij.¹³⁰ Na to je opozoril tudi vicekonzul iz Freiburga, ki je povedal, da je na območju pod njihovo jurisdikcijo delovalo osem predstavnikov Karitasa, pet socialnih delavcev in trije duhovniki, ki so med sabo delali povezano. Na drugi strani je bil samo en socialni delavec Arbeiterwohlfahrta, ki naj bi skrbel za 22.000 jugoslovanskih delavcev.¹³¹ Zato so ugotavljali: »Dejstvo, da se cerkev morda preveč pojavlja kot dejavnik, ki se znatno zanima za družbeno dejavnost naših delavcev v tujini, je stvar, ki se nam včasih ne zdi primerna, a dokler mi za to nimamo lastnih sredstev in možnosti, vprašanje pa je, kdaj jih bomo v popolnosti imeli, so neko sodelovanje in stiki s cerkvijo neizogibni. Navsezadnje ne moremo nasprotovati, da naši državljani tam iščejo to, česar jim mi sami trenutno ne moremo dati.«¹³²

Prav tako je bilo v društva, ki so bila naklonjena jugoslovanski oblasti, vključeno le manjše število delavcev, »tako da stotine tisoč delavcev ostaja nevklučenih v družbeno-politične dejavnosti«.¹³³ Oblast je skrbelo tudi izobraževanje otrok izseljencev, še bolj pa to, da je bila pod vprašajem politična »usmerjenost delavcev do njihove socialistične samoupravne skupnosti, glede na to, da so izpostavljeni najrazličnejšim vplivom tuje družbe, tujih političnih ideologij, klerikalnih krogov, sovražne emigracije itn.«¹³⁴ Posledica naj bi bila rastoče število prošenj za odpust iz državljanstva, vedno znova pa se je pojavljala tudi skrb zaradi morebitnega sodelovanja s politično emigracijo.¹³⁵

A resnične težave delavcev so ležale drugje. Konzularna predstavništva v Nemčiji so se srečevala z vsakodnevnimi potrebami delavcev, ki so rasle sorazmerno s hitrim naraščanjem njihovega števila.¹³⁶ Generalni konzul v Frankfurtu je bil prepričan, da jugoslovanski delavci v Nemčiji niso bili diskriminirani, da pa je določena zapostavljenost izhajala iz njihovega položaja, predvsem iz nepoznavanja jezika, ki je poskrbelo za največ težav. Poleg tega se mnogi niso znašli v tujem okolju ali niso znali uveljaviti svojih pravic.¹³⁷ Konzul v Stuttgartu je menil, da tisti ljudje, ki so prišli s pomočjo zavodov za zaposlovanje, dejansko niso imeli večjih pravic ali večje varnosti pred odpuščanjem.¹³⁸ Republiški sekretar za delo iz Slovenije pa je celo povedal, da imajo večjo težavo z domačimi podjetji, ki napotujejo delavce na delo v tujino. Več so jih prijavili zaradi nezakonitega zaposlovanja v tujini.¹³⁹

Problematika zdomcev se je pojavljala tudi v časopisu, ki je zdomce po eni strani predstavljalo kot delavne in kvalificirane ljudi, ki so bili v Zvezni republiki Nemčiji cenjeni bolj kot drugi tuji delavci. Hkrati pa so bili kritični do izgube kvalificiranih delavcev v domovini, ki bi jih lahko omilili z restriktivnejšimi pogoji za odhod.

130 Ibid., 186–188.

131 Ibid., 240, 241.

132 Ibid., 191, 192.

133 RS AJ 837, a. e. II-9-b, Neki najaktuelnejši problemi naših radnika u inostranstvu, 6. 7. 1972, 2.

134 Ibid.

135 Ibid., 3.

136 SI AS 1931, t. e. 385, Savetovanje o problemima zapošljavanja i boravka jugoslovenskih radnika u inostranstvu, avgust 1971, 53.

137 Ibid., 54, 55.

138 Ibid., 48.

139 Ibid., 113, 114.

Poudarjali so težave zdomcev (slabe bivanjske in delovne razmere, nizke plače, težke in nevarne službe, nesprejemanje okolice), poročali o prenatrpanih vlakih in dolgih čakalnih vrstah na meji ob vračanju za praznike ter bili včasih kritični do oblasti, ker ni dovolj poskrbela zanje.¹⁴⁰ Sicer pa so časopisi tako kot oblast hvalili tiste zdomce, ki so v tujini ohranjali pripadnost do domovine in njene ureditve, in bili kritični do tistih, ki naj bi zapadli pod protijugoslovansko propagando.¹⁴¹

Oblast pa je ostajala prepričana, da namerava večina delavcev v tujini ostati le začasno. Čeprav so se nekateri res vračali, je bila za Jugoslavijo struktura povratnikov manj ugodna kot struktura tistih, ki so odhajali. Pogosto so se za povratek odločali tisti z nižjimi kvalifikacijami, medtem ko so se visokokvalificirani delavci, ki jih je Jugoslavija potrebovala, vračali počasneje.¹⁴² Oblast je prav tako menila, da večina migrantov svojih prihrankov ne vlaga racionalno, saj jih uporablja, »da bi začasno izboljšala svoj standard in standard družine«, redko pa za ustvarjanje boljših ekonomskih in socialnih razmer v prihodnosti.¹⁴³ Bala se je celo težav pri reintegraciji delavcev in njihovih otrok v domače okolje, saj »so v večji ali manjši meri postali nosilci duhovnih vrednot, ki so tuje naši družbi, ker niso v skladu, če že niso v konfliktu, z razvojnimi težnjami k samoupravljanju.«¹⁴⁴ Ušlo pa ji ni niti dejstvo, da se je migrantskim družinam dvignil standard, kar naj bi po mnenju oblasti vplivalo na poglobljanje socialnih razlik v družbi.¹⁴⁵

Najbolj množično so se delavci iz Zvezne republike Nemčije vračali med letoma 1977 in 1979, medtem ko se je vračanje v osemdesetih letih zaradi hude gospodarske krize v Jugoslaviji zaustavilo.¹⁴⁶ Kljub temu da je rast nezaposlenosti tudi Zvezno republiko Nemčijo silila k spodbujanju vračanja izseljencev, se mnogi kljub spodbujevalnim ukrepom niso želeli vrniti.¹⁴⁷ Na splošno so se jugoslovanski delavci bolje integrirali v nemško družbo kot drugi. K temu je verjetno pripomoglo tudi dejstvo, da je z gospodarsko krizo prišel nov, kulturni rasizem, ki je bil povezan z muslimansko vero. Zvezna republika Nemčija, ki je imela sicer že od začetka težave s sprejemanjem »gostujočih delavcev«, se je sedaj soočala z razklanostjo med željo po omejevanju števila tujcev in ukrepi za njihovo integracijo, ki so postajali čedalje bolj potrebni. Pri tem so turški priseljenci postajali neželen del družbe, medtem ko se je na jugoslovanske gledalo v pozitivnejši luči, čeprav so bili tudi oni deležni nekaterih vidikov strukturne in pravne diskriminacije (slabe bivanjske razmere, kratkoročne pogodbe o zaposlitvi, restriktivni pogoji pri pridobivanju državljanskih pravic ali združevanju družin).¹⁴⁸

V sedemdesetih letih naj bi se po uradnih jugoslovanskih podatkih vrnilo 282.000 delavcev, neuradne ocene so seveda višje, toda večina naj bi ostala v tujini. Težave

140 Brunnbauer, »Yugoslav Gastarbeiter«, 430–32. Avtor je analiziral različne jugoslovanske časopise iz poznih šestdesetih in iz sedemdesetih let.

141 Ibid., 433.

142 RS AJ 837, a. e. II-9-b, Zapošljavanje jugoslovenskih radnika u inostranstvu, 23. 11. 1973, 2.

143 Ibid.

144 Ibid.

145 Ibid., 3, 4.

146 Štumberger, »Slovenski selitveni tokovi«, 106.

147 Ibid., 108.

148 Molnar, »Imagining Yugoslavs«, 168, 169.

povratnikov, predvsem težave pri zaposlovanju in pomanjkanje stanovanj, je poudarjalo tudi časopisje. Zato so bili posebno izpostavljeni tisti zdomci, ki so s svojimi prihranki poskrbeli za zaposlitev, kritični pa so bili do pomanjkanja mehanizmov podpore od oblasti.¹⁴⁹ Kompleksnost dela v tujini in vračanja seveda presega uradna poročila. Mnogi od povratnikov so si v tujini zagotovili boljši standard in se uspešno reintegrirali v lokalne skupnosti, kamor so prinašali tudi modernizacijo.

Zaključek

Jugoslavija je bila edina država komunističnega bloka, ki je dovoljevala ekonomsko izseljevanje.¹⁵⁰ Z legaliziranjem odhodov v tujino je potrdila, da ji ljudje bežijo čez mejo v iskanju boljše prihodnosti, ni pa bila v stanju ustvariti razmer, da ji delavci ne bi več množično odhajali v tujino.¹⁵¹ Zato se je tolažila s svojo odprtostjo: »V odprti skupnosti, kakršna je naša, v kateri spoštujejo pravico človeka, da potuje iz države v državo, ne bo mogoče zadrževati ljudi doma, če bodo želeli začasno drugam.«¹⁵² Hkrati pa se ni želela odpovedati svojim ljudem. Ekonomske izseljence je ves čas imela za začasno izseljene in je pričakovala, da se bodo res vrnili domov. Zato je nalagala vsem, ki so se ukvarjali z izseljenci in zdomci, da morajo skrbeti za »razvijanje jugoslovanskega socialističnega patriotizma in ljubezni do domovine prek informativno-propagandne dejavnosti, vzgoje in izobraževanja ter društvenega življenja«.¹⁵³ Ekonomska migracija je bila po eni strani znak odprtosti socialistične Jugoslavije, po drugi strani pa je opozarjala na strukturne pomanjkljivosti njenega gospodarstva. V sedemdesetih letih je več kot milijon jugoslovanskih državljanov živelo v tujini, od tega dve tretjini v Zvezni republiki Nemčiji.¹⁵⁴

Toda kljub ocenam in pričakovanjem so delavci na začasnem delu ostajali v Zvezni republiki Nemčiji. Deloma zato, ker so bile razmere v Jugoslaviji čedalje neugodnejše, najprej gospodarske, v osemdesetih letih tudi politične, deloma so bili postopki za vračanje zapleteni. Od leta 1978 je tudi Zvezna republika Nemčija naredila korak naprej pri integraciji tujcev, dopolnila k zakonu o tujcih so predvidevala postopno ureditev njihovega pravnega položaja, hitrejšje je bilo pridobivanje dovoljenja za bivanje in olajšan prihod družinskih članov.¹⁵⁵ Poglavitni razlog je seveda tudi to, da so si delavci v novi domovini ustvarili družine, bili so zadovoljni s svojo zaposlitvijo, spoznali so nove prijatelje in domotožje se je manjšalo. Po ureditvi stanovanjskega vprašanja so v sedemdesetih letih sicer začeli vlagati v hiše v domovini, a se pogosto niso vrnili.¹⁵⁶ Čeprav so se uspešno integrirali, pa so bili velikokrat še vedno razcepljeni med dve domovini in kulturi.

149 Brunnbauer, »Yugoslav Gastarbeiter«, 432–35.

150 Drnovšek, *Izseljevanje, »rakrana« slovenskega naroda*, 255.

151 To so ugotavljali na seji izvršnega odbora Slovenske izseljenske matice leta 1971 in se hkrati spraševali, ali lahko ustvarijo Jugoslavijo, v kateri ljudje ne bodo več odhajali v tujino. Gl. *ibid.*, 284.

152 Šetinc, »Jugoslovani na delu v tujini«, 33.

153 Franjič, »Politika Socialistične zveze delovnega ljudstva«, 186.

154 *Ibid.*, 413.

155 Slavec, *Slovenci v Mannheimu*, 54.

156 *Ibid.*, 69, 70. Štrubelj, *Temna in zamolčana stran slovenskega izseljenstva*, 40.

Viri in literatura

Arhivski viri

- RS AJ – Arhiv Jugoslavije:
 - AJ 837, Kabinet predsednika republike.
- SI AS – Arhiv Republike Slovenije:
 - SI AS 1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije, 1918–2004.

Časopisni viri

- *Die Zeit*. Hamburg, 1962, 1965, 1969.
- *Der Spiegel*. Hamburg, 1961.
- *Rodna gruda*. Ljubljana, 1960–1964.

Literatura

- Božič, Tone. »Široko odprte meje.« V: *Slovenski izseljenski koledar 1965*, 25–27. Ljubljana: Slovenska izseljenska matica, 1965.
- Brunnbauer, Ulf. »Yugoslav Gastarbeiter and the Ambivalence of Socialism: Framing Out-Migration as a Social Critique.« *Journal of Migration History* 5, št. 3 (2019): 413–37. <https://doi.org/10.1163/23519924-00503001>.
- Čepič, Zdenko. »Demografske in socialne spremembe.« V: *Slovenska novejša zgodovina: Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije, 1848–1992, 1. del*, ur. Zdenko Čepič et al., 1127–39. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005.
- Drnovšek, Marjan. *Izseljevanje, »rakrana« slovenskega naroda: od misijonarja Friderika Barage do migracijske politike države Slovenije*. Ljubljana: Založba Nova revija, 2010.
- Drnovšek, Marjan, ur. »Odnos Slovencev do izseljencev, nekoč in danes: Okrogla miza, Ljubljana, 4. junij 2002.« *Dve domovini*, št. 16 (2002): 109–40.
- Drnovšek, Marjan. »Pregled »časno zaposlenih v tujini.« V: *Slovenska kronika XX. stoletja, 1941–1995*, ur. Marjan Drnovšek in Drago Bajt, 319. Ljubljana: Nova revija, 1997.
- Franjič, Lidija. »Politika Socialistične zveze delovnega ljudstva Slovenije do zdomstva.« *Dve domovini*, št. 21 (2005): 185–206.
- Mihajlovic, Steven. »Yugoslav Gastarbeiter: The Guest Who Stayed for Dinner.« *Northwestern Journal of International Law and Business* 8, št. 1 (1987): 181–96.
- Molnar, Christopher A. »Imagining Yugoslavs: Migration and the Cold War in Postwar West Germany.« *Central European History* 47, št. 1 (2014): 138–69. <https://doi.org/10.1017/S000893891400065X>.
- Nečak, Dušan. *Hallsteinova doktrina in Jugoslavija: Tito med Zvezno republiko Nemčijo in Nemško demokratično republiko*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2002.
- Piškurić, Jelka. »Bili nekoč so lepi časi«. *Vsakdanjik v Ljubljani in okolici v času socializma*. Ljubljana: Založba Inštituta za novejšo zgodovino, Študijski center za narodno spravo, 2019.
- Prinčič, Jože. »Gospodarska reforma.« V: *Slovenska novejša zgodovina: Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije, 1848–1992, 1. del*, ur. Zdenko Čepič et al., 1045–48. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005.
- Rendla, Marta. »Socializem in migracije (začasno na tuje?).« V: *Migracije: zbornik strokovnih prispevkov za mentorje zgodovinskih krožkov*, ur. Tomaž Mikelj, 59–77. Ljubljana: Zveza prijateljev mladine Slovenije, Komisija za delo zgodovinskih krožkov, 2017.

- Repe, Božo. »Tihotapijo vse, razen ptičjega mleka, Vpliv nakupovalnega turizma na kulturne spremembe in način življenja v Sloveniji po drugi svetovni vojni.« *Zgodovina za vse* 5, št. 2 (1998): 90–96.
- Slavec, Ingrid, *Slovenci v Mannheimu*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete Univerze Edvarda Kardelja, 1982.
- Steklačič, Gregor. »Slovensko izseljenstvo in zdomstvo v Nemčiji.« Diplomsko delo, Univerza v Ljubljani, 2009.
- Svetek, Lev. »Nekaj praktičnih nasvetov našim delavcem, zaposlenim v tujini.« V: *Slovenski izseljenski koledar* 1967, 61, 62. Ljubljana: Slovenska izseljenska matica, 1967.
- Šetinc, Franc. »Jugoslovani na delu v tujini.« V: *Slovenski izseljenski koledar* 1969, 32–35. Ljubljana: Slovenska izseljenska matica, 1969.
- Štumberger, Saška. »Slovenski selitveni tokovi v Nemčijo in spreminjanje vloge slovenščine.« *Dve domovini*, št. 22 (2005): 95–114.
- Štrubelj, Zvone. *Temna in zamočana stran slovenskega izseljenstva v Nemčiji: Socialna delavka Doroteja Oblak v pogovoru dr. Zvonetom Štrubljem*. Stuttgart: Slovenska župnija sv. Cirila in Metoda, 2012.
- Zupančič, Jernej. »Slovensko izseljenstvo v Evropi po drugi svetovni vojni.« V: *Slovensko izseljenstvo: Zbornik ob 50-letnici Slovenske izseljenske matice*, gl. ur. Milica Trebše - Štolfa, 291–99. Ljubljana: Slovenska izseljenska matica, 2001.

Spletni viri

- Statistični urad Republike Slovenije. »Popis prebivalstva 1971.« Pridobljeno: 26. 11. 2020. http://www.stat.si/publikacije/pub_popis_1971_Slovenija_prebivalstvo.asp.

Jelka Piškurić

“TEMPORARY” WORK IN GERMANY: YUGOSLAVIA’S ATTITUDE TOWARDS ECONOMIC MIGRANTS

SUMMARY

The present contribution outlines Yugoslavia’s attitude towards economic migrants during socialism and its changes over the years. It focuses especially on the workers who moved to the Federal Republic of Germany, as this was the most popular destination for economic migrants. In both countries, the public image that formed about these workers kept changing over the years.

In Yugoslavia, the post-war economic migrants soon started to be referred to as “workers abroad” or “workers temporarily employed abroad”, as they were expected to return after a few years. Yugoslavia’s attitude towards them differed from the other categories of emigrants. Even though these people were not seen as hostile to the socialist regime, the state monitored them carefully, as it was concerned that they might come under the influence of the political emigration or change their political views abroad. The economic component was not overlooked, either.

After World War II, the migration flows stopped for a while due to the restrictions involved in crossing the border. However, as of the middle of the 1950s, economic migrations started increasing persistently, only to culminate at the beginning of the 1970s. Migration was once again stopped by the 1973 oil crisis. During the 1960s, as the number of emigrants kept increasing, the initially unfavourable opinion about economic migrations gradually changed. Yugoslavia started underlining the welfare of its workers abroad while it simultaneously wished to supervise the migration flows. In this regard, however, it soon encountered organisational difficulties. Until the early 1960s, the Federal Republic of Germany was not favourably inclined towards the Yugoslav immigrants either, as it was concerned about their potential communist activities. However, it soon became clear that most workers were only looking to earn money and were politically indifferent. Moreover, Germans were content with the Yugoslav workforce.

In 1968, the Federal Republic of Germany and Yugoslavia signed an agreement on workforce employment, which entered into force in the following year. Thus, the former would acquire a permanent influx of new workers, while the latter would at least partly control the migration flows. The workers acquired certain rights and protection as well. Even in the subsequent Yugoslav documents, regulating the migration flows was the top priority, while ensuring the workers' rights and security came second. Nevertheless, many workers would still go abroad without any state involvement. It has even been established that the rights of these groups of workers and the level of their protection from layoffs were in no way inferior. The lack of fluency in the German language was more problematic when it came to enforcing these rights, as the Yugoslav network of consular representations and diplomatic staff was not extensive enough to protect its citizens effectively.

Yugoslavia was the only communist bloc country that allowed economic migrations. On the one hand, such migrations were a sign that the socialist Yugoslavia was opening its borders, while on the other hand, they pointed at the structural shortcomings of its economy. Even though Yugoslavia always thought of the economic migrations as merely temporary, many workers who temporarily worked abroad would never return.